

существует во многих монархиях и республиках. Форма правления обуславливает особенности воплощения принципа разделения властей, модель этого разделения, способы взаимодействия между органами различных ветвей государственной власти. В статье рассмотрена специфика таких форм правления как дуалистическая и парламентская монархии, в свете принципа разделения властей.

Ключевые слова: разделение властей, монархия, республика, дуалистическая монархия, парламентарная монархия.

THE PRINCIPLE OF SEPARATION OF POWERS IN DUALISTIC AND PARLIAMENTARY MONARCHIES Protsyuk I. V.

In many countries the principle of separation of powers is embodied differently. The reasons of such difference may be a political situation, in which embodiment of mentioned above principle, subjectivism of officials responsible for embodiment of the principle of separation of powers, historical, religious and national peculiarities, etc. take place. In the present article a lot of attention is paid to the head of the state because of the majority of modern states he is actually out of the system of the separation of powers, out of traditional triad. The conclusion is that the principle of separation of powers is realized most clearly in the dualistic monarchies and presidential republics. As far as other forms of government are concerned the powers exists with small of essential distortions. As for absolute monarchies we can't speak about any separation of powers at all. Besides the author touches upon governmental bodies which cannot be considered as legislative, executive of judicial bodies unequivocally.

Key words: the principle of separation of powers, monarchy, republic, dualistic monarchy, parliament monarchy.

Надійшла до редакції 06.10.2012 р.

УДК 340.15(477)

В. М. Єрмолаєв,
*д-р юрид. наук, професор
Національний університет
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»,
м. Харків*

З ДОСВІДУ СЕЙМОВОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ Й РЕЧІ ПОСПОЛІТІЙ

Сеймовий досвід представництва у Великому князівстві Литовському й Речі Посполитій започаткував вітчизняний досвід парламентаризму, який опанували на протязі майже 200 років українські феодали і шляхта. Значний науковий інтерес і сьогодні уявляє сеймова реформа 1565 – 1566 р.р. щодо удосконалення процедури законотворення, кодифікації права тощо.

Ключові слова: Велике Князівство Литовське, Річ Посполита, парламентаризм, сейми, сеймики, органи місцевого самоврядування.

Історія вітчизняного парламентаризму включає в себе значний досвід представництва в сеймах, сеймиках та органах місцевого самоврядування Великого князівства Литовського й Речі Посполитої, але його вивчення сучасними дослідниками практично лише розпочинається. Крім монографії автора цієї статті (2005 р.), де висвітлювалася й ця тема [10 с. 272], до неї зверталися В. Григор'єв, який дослідив витоки станово-представницької системи влади і процес її запровадження на українських землях Великого князівства Литовського (XV – XVI ст.), Г. Папакін, який дав систематичний виклад історії державних установ України з IX до початку XX ст., зокрема, урядуючих інституцій Великого князівства Литовського й Речі Посполитої на українських землях (XIV – XVIII ст.), й О. Вінниченко з історії сеймиків в Речі Посполитій [7, с. 5, 18, 55–70, 66 – 88, 332 – 339].

У XIV ст., захопивши фактично без боротьби значну частину Білорусії й України – майже половину земель Київської Русі – і скориставшись прихильністю місцевого населення (насамперед вигнанням литовськими князями татар з України), Велике князівство Литовське (далі – ВЛК) постало однією з найбільших держав Європи,

яке суперничало з Польщею й Московською Руссю. Сприймавши державну організацію Київської Русі, засади християнства, україно-білоруську мову, шануючи місцеву культуру і звичаї, литовські князі заявляли: «Ми старини не рушимо, а новини не вводимо» [4, с. 320]. Як свідчить літопис, залишаючи автономію руських земель, литовський князь «увійшов у приязнь» з місцевими феодалами, закріпленим традиційним «рядом» [28, с. 37]. Як тільки литовські князі домагалися власної мети, вони не зупинялися перед введенням «новин».

За свідченням тих літописів, уже в середині XIII ст. при великих литовських князях існувала боярська рада. Як і в давній Русі, вона була дорадчим органом [19, с. 345, 346]. Спочатку це була рада панів і служилих бояр литовських і жмойтських [28, с. 33], але після того, як литовська та руська знать ВКЛ на з'їзді у Вільно одностайно обрала наступником Вітовта князя Свидригайла 1430 р., до ради ввійшли й руські князі та бояри (за Никифорівським літописом «и князи руськии и бояре посадили князя Свидригайла на великое княжение на руское») [20, с. 34]. І хоча Свидригайло незабаром потерпів поразку, привілеєм 1432 р. православні феодала і шляхта були урівняні

у правах з католиками. Тепер у грамотах великих князів литовських незмінно з'являється формула: «Мы, порадившись с нашими князем и паны, с нашою верною радюю».

Із розширенням складу *Пани-ради* змінюються її повноваження і правовий статус. Після смерті Казимира IV (1492 р.) пани-магнати обрали великим князем литовським його сина Олександра. «Великий князь Литовський, Руський и Жмойтский и инех» обнародував привілей, у якому обіцяв лише з Панами-радою скасовувати видані спільно з нею закони, направляти послів до іноземних держав тощо [16, с. 64]. Рада стала постійно діючим виконавчо-розпорядчим, контролюючим і судовим органом. Її правовий статус, як найвищого (після князя) органу державної влади ВКЛ з визначеними складом і компетенцією, було закріплено привілеєм 1506 р. Відтоді великий князь видавав закони й розпорядження, виносив вироки лише за згодою Пани-ради [1, с. 21, 22, 102-112, 144-151 та ін.]. За Литовським статутом 1529 р. великий князь зобов'язувався «панов рад ни в чом не понижати», «все уфалы старые держати, а новые с паны радами прибавляти» [23, с. 18-20]. Рада здійснювала королівський суд, виносила вироки, які затверджувалися королем за скаргами

шляхти, міщан, щодо порушень феодалних землеволодінь тощо [1, с. 109-112, 114-151, 187-190]. Отже, найважливіші державні справи вона вирішувала спільно з князем, а за його відсутності — самостійно. Якщо думки панів радних і великого князя не збігались, останній підкорявся Раді.

З'їзди «всех князей и панов рад, як духовных, так и свецских, и всех врядников земских и дворных» для обрання великого князя стали зватися *сеймами*. Першу звістку про сейм у Литовській і Жмойтській хроніці датовано 1309 р. [20, с. 33]. Можливо, вони збирались і раніше. Так, були обрані великими князями Тройден, його син Вітень, пізніше — Ягайло «при згромаженню панов и бояр литовских и русских» [20, с. 63, 65]. Рада панів і бояр збирала сейми також із нагальних проблем зовнішньої безпеки, унії з Польщею. Опір частини литовських і руських феодалів Кревській унії, наступу польських магнатів відобразили сейми 1446, 1448, 1453, 1464, 1468 років та ін. [20, с. 87, 88]. Ці сейми до 1448 р. не мали ще представницького характеру і становили собою з'їзди розширеного складу Пани-ради.

Із середини XV ст. розширені сейми Пани-ради набувають більш виразного й унормованого представницького характеру.

Пов'язано це було з формуванням і функціонуванням нижньої ланки сеймів — *земських*, а з 1565 р. — і *повітових сеймиків*. За літописними свідченнями у першій половині XV ст. земські сейми брали вже активну участь у державному житті. Так, на сеймі в Луцьку 1438 р. були присутніми король Польщі й великі князі литовські Вітовт і Ягайло [20, с. 81]. Пізніше великі князі направили на місцеві сейми своїх представників або письмові послання, де визначався предмет обговорення.

Необхідність зміцнення централізації держави стали поштовхом до розширення представництва земських сеймиків на загальнодержавних сеймах ВКЛ, а потреба оборони й ведення війн з татарами і Москвою за руські землі, збирання пов'язаних з ними податей вимагали широкого залучення шляхти до державної й військової служби, згоди станів на уплату податей і зборів. До того ж литовська й руська шляхта складала найчисленнішу частину сеймів уже з початку XVI ст., домагалася прав, якими володіла шляхта польська. Уперше на Віленському сеймі 1507 р. введено «серебщини з людей» відбулося за активної участі литовської й руської шляхти, яка «зволила» дати її. З Віленського сейму 1519-1520 рр.

повний склад сеймів склався остаточно [16, с. 108]. Тепер вони стали зватися «великими», «вальними» (загальними) — як у Польщі.

Проте багаточисельність сеймів і брак належного представництва позначалися на їх рішеннях. Так, Берестейський сейм 1511 р. за відсутності багатьох великих землевласників не приступив до розгляду питання про земську оборону, а постанова Віленського сейму 1552 р. про податі, прийнята без належної участі шляхти, викликала її протест на наступному сеймі. Якщо на сеймі не були досить повно представлені землі (воєводства), останні нерідко ухилялись від виконання сеймових рішень [15, с. 108].

Таким чином, у ВКЛ назріла сеймова реформа, яка була здійснена в 1565–1566 рр. На думку автора, вона була викликана 3-ма головними причинами (а) необхідністю посилення централізації управління державою, зміцнення єдності влади й територій, залучення шляхти до прийняття державних рішень, законодавчих актів, а це, у свою чергу, вимагало вдосконалення механізму й порядку сеймової роботи, отже, й законодавчого процесу; (б) потребою наближення органів державної влади й управління ВКЛ до органів Польського королівства напере-

додні Люблінської унії (1569 р.), створення єдиної держави — Речі Посполитої. Поділ на воєводства й повіті дозволив вибудувати нижню ланку вальних сеймів — повітові сеймики. Із 1512 р. почали обирати 2-х зем'ян від повітів. Але, як вважав М. Ф. Владимирський-Буданов, із 29 подальших сеймів до 1566 р. лише 14 мали правильне повітове представництво [6, с. 226, 227]; (в) складними умовами виснажливої війни з Московською державою, що вимагало розширення й закріплення правового статусу найбільш численного шляхетського стану, його ролі в державному й суспільному житті, в обороні країни. Суть сеймової реформи 1565–1566 рр. зводилась до наступного.

По-перше, Віденським привілеєм 1565 р. і Статутом 1566 р. (роз. 3, арт. 5) передбачалося скликання за 4 тижні перед вальним сеймом, повітових сеймиків, на яких місцева шляхта обиралась б на сейм по 2 своїх послів [24, с. 11-13, 45]. Отже, сеймики стали представницькими становими органами окремих земель, а сейми — станів, «сейму належачими» всіх земель ВКЛ. Таким чином, вводився в дію принцип мажоритарності для забезпечення представництва в сеймі, а після Люблінської унії 1569 р. — в Коронному трибуналі [2, с. 214].

По-друге, зазначений Статут чітко визначав склад і компетенцію повітових сеймиків: на них «мають з'їзджатися тые воєводове и каштелянове врядники земские, потомуж князове панове шляхта того же повету и воєводства, а намовляти о тых речах и потребах земских». У розд. 4 Статуту «О судьях и судах» закріплювалося право «княжат, панове рады нашей, также рыцарства и шляхти вси» обирати на таких з'їздах по 4 кандидати «на судейство, подсудство и писарство» із шляхти повіту, з яких господар визначить 3-х на земський уряд [24, с. 214]. Щодо «почтливостей шляхетських», то вони не підлягали суду жодного з панів радних, замкового чи земського повітового суду, а лише господаря «с порадою Панов рад наших» [24, с. 61].

По-третє, важливим нововведенням у Статуті було положення про вироблення на повітових сеймиках єдиних рішень щодо порядку денного сейму, який скликався: обраних послів «послати их на сойм, ознайомившы и вручившы то все им, о чом водле листов наших господарских, и теж во всех потребах, радити, намовляти и становити мають, даючи їм моць на том таковом вальном сойме поступовати и кончыти тые и иные припалые речы водле часу и потребности». Така новела встановлювала по-

вноваження сеймикових послів і повинна була сприяти виробленню загальнодержавних рішень з урахуванням потреб і думки представників усіх земель князівства. Таким чином, сеймики ставали фундаментом загальнодержавного парламенту.

По-четверте, ініціатива скликання вальних сеймів визначалась окремих арт. 6 Статуту «О сойму вальном», що передбачав «за радою рад наших... або за прозбою рыцарства, складати сеймы вальные... завжды, коли колко того будеть потреба» [24, с. 46]. Про час, місце скликання й порядок денний сейму передбачалося за «порадою рад наших того ж панства складати листи» від імені великого князя. Отже, встановлювався чіткий порядок скликання сейму й визначалися суб'єкти законодавчої ініціативи.

По-п'яте, новий Статут (арт. 5) закріплював «месца і воты» на вальний сейм для «князей, панов, маршалков и иных всих урядников земских и дворных подле старого обычаю» й послів земських. Ішлося фактично про утворення 2-х палат: панів – радних і послів земських (Польська палата). Після Люблінської унії палата панів радних стала зватися Сенатом, обидві палати стали скликатись одночасно – як у Польському королівстві.

По-шосте, вирішальною новелою у Статуті 1566 р. був арт. 12 «О держанье старих устав, а новых без сейму вального не встановляти» [24, с. 48]. Отже, повноваження видавати закони належало до виключної компетенції вального сейму. Це була значна поступка «шляхти-рицарству». Таким чином, унслідок реформи загальнодержавний сейм трансформується в парламентський станово-представницький законодавчий орган, склад якого відзеркалював інтереси урядовців, великих землевласників і шляхти, політичну роль останньої в державі. Литовська Хроніка називає 3 складовники вальних сеймів — «панове короннии, литовские и русские» [20, с. 117].

Компетенція сеймів. Як уже зазначалось, із самого початку одним з головних повноважень сеймів стало обрання великого князя. Щоб уникнути загрози державі в разі його смерті, елекційні сейми обирали також і його наступника, який мав спадкоємне право на великокнязівський престол. За Хронікою Литовською, на сеймах 1492, 1506, 1522, 1529 рр. [20, с. 95, 107]. Важливим і давнім повноваженням ординарних литовсько-руських сеймів було вирішення питань війни й миру, боротьби з Московським царством за руські землі, організації народного

ополчення. Як свідчить Хроніка Литовська 1328 р., «забегаючи шкодам и небезпеченству от немцев», «зложили сейм там же в Вильни зо всеми паны и бояри» [20, с. 42].

Такі питання, як обрання великого князя, ухвалення законів, оголошення війни, скликання ополчення (посполитого рушення), встановлення податків, контроль за зносинами з іншими державами тощо, належали до виключної компетенції сейму. Статут 1566 р. (розд. 2, арт. 2) передбачав, що ні великий князь, ні Пани-рада не мали права розпочинати війну чи встановлювати нові податки без згоди на те сейму, що є свідченням зростання його ролі в державному механізмі ВКЛ. Податки встановлювалися на вальному сеймі, але в разі гострої потреби їх збільшення — на сеймиках повітових [15, с. 133].

На литовсько-руських сеймах неодноразово порушувалося й обговорювалось питання про польсько-литовську унію, яка досить часто скасовувалась і відновлювалася після 1385 р. Та лише 1 липня 1569 р. на об'єднаному польсько-литовському сеймі у Любліні відбулась урочиста присяга обох сторін, було укладено угоду про нову унію й утворилася єдина держава — Річ Посполита. Віднині найвища влада в ній належала загальнодержавному польсько-

литовському вальному сейму. Отже, поєднання сеймів та його палат узаконювало не лише значення останнього, а й закріплення привілейованого стану консолідованого шляхетства.

За Люблінською унією на цей сейм Речі Посполитої прибувало 170 земських і повітових послів, у тому числі 48 від Литви. Посольська палата стала представництвом виключно шляхти воеводств. Духовенство було представлено єпископами лише в Сенаті [3, с. 209]. Конституційна доктрина проголошувала: сейм складається з 3-х «сеймових станів» — короля, Сенату й посольської палати., Таким чином король у Сенаті, ставав частиною шляхетського сейму й під час його засідань був тільки його головою [27, с. 162, 163]. До його складу входили вищі достойники об'єднаної держави (воєводи, каштеляни, єпископи), виконуючі свої функції пожиттєво.

Вальний сейм мав виключне право видавати закони. Ця компетенція спиралася на попередній законодавчий сеймовий досвід Литви й Польщі. Конституції (Ustawy), закони містили як нові постанови у сфері публічного права, так і ті, що підтверджували або вносили поправки до старих [27, с. 135, 136]. Спроби кодифікації у Польському королівстві робилися неодноразово, але вона так і не була здійснена.

Більш плідною була кодифікація у ВКЛ. Прагнення юридичного закріплення прав і привілеїв пануючих станів держави, засад суспільного й державного ладу, судово-адміністративної практики віддзеркалилось у Судебнику 1468 р., в розробці проекту Статуту, основні положення якого розглядалися на сеймах, починаючи з 1514 р. Віленський сейм 1528–1529 рр. затвердив остаточну редакцію Першого Литовського статуту [23, с. 25-30, 130-150]. Отже, у правовому розвитку ВКЛ з другої половини XV ст. відбуваються суттєві зміни: звичаєве право поступово поступається писаному, а відтак – кодифікованому.

У 40-х роках XVI ст. за ініціативою шляхетської частини сейму ВКЛ була створена комісія з подальшої роботи над Статутом і доповнень до нього. Віленський сейм 1551 р. затвердив комісію з 10-ти осіб (5 католиків і 5 православних), до складу якої ввійшли «радники маршалкові, урядники земські, хорунжі та інші особи роду шляхетського, доктори прав чужоземних», які й розробили проект нового статуту [13, с. 187, 188]. Берестейський сейм 1566 р. на підставі попереднього Статуту, законодавчих новел попередніх років і пропозицій сеймової комісії ухвалив Другий Литовський статут, який за рівнем кодифікаційної тех-

ніки, за своїм змістом та обсягом перевершував попередній. Саме в 60-ті роки XVI ст. законодавча діяльність вального сейму досягла найвищого розвитку. Литовський статут був підґрунтям українського законодавства до кінця XVIII ст. Робота з кодифікації права продовжувалась і після підписання Люблінської унії, що завершилася прийняттям Третього Литовського статуту 1588 р. Збереглося його декілька списків староукраїнською (руською) мовою [22, с. 69-76].

Крім функцій законодавчих та установчих вальні сейми здійснювали й судові функції (сеймовий суд), успадковані від стародавнього віча й Пани-ради. На розгляд великим князем і сеймом надходило, як правило, багато спірних справ і скарг. Лише створення земських судів, до компетенції яких належало слухання всіх цивільних справ, скоротило їх потік на вальні сейми. Як стверджують польські дослідники, з кінця XVI ст. центр ваги управління Річчю Посполитою зосереджується в сеймі, а обсяг його компетенції продовжував зростати. Посилився контроль сейму над королем і міністрами. Найважливіші посади король міг роздавати лише на сеймі [3, с. 106, 107]. Польська держава за формою державного правління перетворилася на шляхетську республіку – Річ Посполиту [8, с. 326].

Процедура вального сейму. Певних строків скликання сейму спочатку не існувало. Вони скликалися за ініціативою великого князя, Пани-ради або шляхетства. Тривалість сесій сейму залежала від порядку денного, винесеного на сейм. Їх процедура визначалась й минулою практикою. Так, у ВКЛ Берестейський сейм тривав з початку травня 1511 р. до початку квітня 1512 р., Віленський сейм—з грудня 1513р. до березня 1514 р., Берестейський сейм 1566 р. — від кінця квітня до серпня того ж року [15, с. 157]. Королівською конституцією 1572 р. визначалося, що ординарний сейм не може тривати понад 6 тижнів, (як у Польщі), а екстраординарні — не більше 2-х тижнів. Продовження засідань (продлонгація) вимагало згоди всіх послів [3, с. 210].

Сейм скликався за допомогою «сеймових листів» короля, у яких сповіщалося про час, місце зібрання і про предмет обговорення на ньому. За Статутом 1588 р. встановлювався точний порядок розсилання таких листів: сенаторам, воєводам і старостам «вручать возным в их дома», шляхті — в гродський суд. «Для сведения же всем вообще обнародовать оные извещения в городах и местечках наших на торгах, в приходских церквах и копии с оных прибить по всем тем местам» [24, с. 125, 126].

Місцем проведення засідань сейму в Литовсько-Руській державі було Вільно, але в разі воєнної загрози або обговорення питань, пов'язаних з унією, засідання сеймів відбувалися в Бересті або Гродно. Після Люблінської унії вони проходили у Варшаві, коронаційні сейми – у Кракові. Поступово вироблялося «звичаєве право сеймів» [9, с. 118]. Щодо процедурних питань, то Статут 1588 р., (розд. 3, арт. 8) передбачав що за 2 тижні перед генеральним сеймом сенатори й послі земські мали б між собою з'їзд у Слонімі, де обговорювали б накази від усіх земель і повітів [24, с. 135, 136]. За виробленою з XIV ст. процедурою на загальному зібранні сейму спочатку вислуховувалися пропозиції великого князя (короля). Запропоновані питання спочатку обговорювалися на зборах послів земель з урахуванням їх інтересів і наданих привілеїв. Потім засідання відбувалися по палатах, «лавицях» – Панів-ради і «колі» рицарства – шляхти. Окремо радилося й дучівництво [15, с. 158].

Зазвичай у сеймах ВКЛ брав участь великий князь, якщо він був у Литві, а не в межах Польщі. На початку засідання кожного сейму, як правило, розглядалася так звана королівська пропозиція, що містила остаточний варіант порядку денного й

форми обговорення питань. Положення королівської пропозиції були розвинуті у спеціальних документах сейму, зокрема, тих, що визначали порядок денний таємних нарад. Тим самим уряд намагався уникнути розголосу гострого ходу обговорення політичних проблем, особливо козацько-селянських повстань.

Спочатку розглядалися справи, відкладені попереднім сеймом. З найважливіших питань утворювалися спеціальні комісії, які готували ці питання до слухання. Останні 5 днів роботи вального сейму відводилися для затвердження його рішень [26, с. 39]. Для прийняття його постанов потрібно було належне представництво всіх земель держави. Відсутність або неповнота представництва тієї чи іншої землі на сеймі призводили, як уже вказувалося, до того, що прийняті рішення фактично втрачали для неї обов'язкову силу. За постановою Городенського сейму 1566–1567 рр. «Про організацію сеймованья и меры против опаздывания к началу сейма его членов» було прийнято регламентна норма, невідгідна для тих, хто спізнився на сейм. Пани радні позбавлялися права голосу на стільки засідань, на скільки вони спізнилися, а всі інші – на всі засідання. Крім того, ті, хто з «обо-его стану» спізнився, не могли

суперечити проти рішень сейму, прийнятих за їх відсутності. На «неприбылых» накладався штраф: на панів радних 5 коп, грошей, на біскупів, воєвод і каштелянів – по 2 копи грошей [14, с. 406-408].

Найвпливовішою частиною вального сейму Речі Посполитої була шляхетська палата послів. Оскільки кожен делегат отримував інструкцію від провінційних сеймів, від якої він не міг відступити, а закріплена процедура голосування вимагала єдності послів, прийняття одностайного рішення ставало дуже важкою справою. Тут діяв принцип «liberum veto» [25, с. 99]. Це надавало право кожному учаснику сейму накласти вето на прийняте рішення, якщо воно суперечило одержаній ним інструкції, і висловитись «Nie pozwalam» (не дозволяю).

У сенаті не голосували, а по черзі висловлювали свою думку («во-тум»). На цій підставі король або від його імені канцлер формулював загальну думку — «конклюдзію» (висновок). Висновок короля не пояснювався, але, як правило збігався з думкою більшості. Остаточні постанови сейму вироблялися й ухвалювалися на спільних засіданнях сенату й палати послів. Голосування відбувалось у певній послідовності: спочатку голосували пани радні, потім усі інші відповідно «местца

и воты». За регламентними статтями Статуту 1566 р. (розд. 3, арт. 5) «вси в раде посполитой местца и воты свои будутъ мети способом звичаю стародавнього, а послове земские местца и воты свое мають мети водле порядку нижей написаного». Ідеться про представництво, місце, порядок виступу й голосування шляхти на сеймі. У 1566 р. великий князь розглядав спір між послами волинськими й тіунами жмудськими про те, «хто бы з них первой в раде посполитой на соймах вальных вотовати мел». На сеймі 1568 р. волинські послы знову просили відновити сеймовий звичай, за яким вони подавали свої голоси раніш послів жмудських [15, с. 151].

Звертають на себе увагу толерантні взаємовідносини великого князя ВКЛ, а потім короля Речі Посполитої не лише з пани радними, сенаторами, а й зі шляхетським складом сейму. Нам невідомі документи, які засвідчували б випадки виникаючих у цих взаємовідносинах непорозумінь, претензій чи суперечок. Зате зберігся значний масив документів – постанов сейму ВКЛ, листування, привілеїв великого князя «шляхті-рицарям», «обивателям» земель, його відповідей на «просьбы», заявлені на сеймах. Шанобливий їх характер особливо помітний у відповідях великого князя на запити

і прохання шляхетських послів першої половини XVI ст. [12 с. 59-68, 94-99]. Отже, великі князі литовські залишалися вірними собі щодо ставлення до звичаєвого права українських земель, дотримання обіцянки «не рушити старини», «все уфалы старые держати, а новые с паны радами прибавляти», закріплення у практиці й Литовських статутах артикулів «О свободах шляхты», «О вольностях шляхетских». Це сприяло конструктивній роботі сеймів, виконанню послами своїх інструкцій, одержаних ними від земських і повітових сеймиків, зміцненню соціального миру й консолідації в державі.

Статутом 1588 р. (розд. 3, арт. 9) за послами сейму закріплювався їх обов'язок по закінченні сейму й повернення «всех жителей каждого повета обстоятельно уведомить» про його роботу й постанови, про участь у законотворенні. «Все же, что на сейме постановлено и утверждено, имеют послы письменно за печатью нашею каждый в свой повет представить; а для хранения в судовые земские книги вносить и для ведома о том в книги гродские вписать» [24, с. 137, 138].

На відміну від польського вального сейму, шляхта ВКЛ до 30–40-х років XVI ст. ще не мала першості в законодавчих ініціативах порівняно з Пани-радою.

Та вже на Новгородському сеймі 1538 р. й Берестейському 1544 р. шляхта активно виступала із законодавчими ініціативами, подавала петиції, взяла активну участь у підготовці II Литовського статуту й домагалась установаження юридичної рівності з панами радними й магнатами, а також зробити правосуддя більш доступним і рівним для пануючих станів [23, с. 234].

І все ж з утворенням Речі Посполитої роль Сенату у складі вального сейму була значнішою, оскільки він об'єднував усіх вищих посадових осіб – воєвод, каштелянів, католицьких єпископів Польщі й Литви. На початку XVII ст. нараховувалося 140 сенаторів, які призначалися пожиттєво [3, с. 210]. Постанови (конституції) сейму оприлюднювалися від імені короля з обов'язковою вказівкою на те, що вони ухвалені за згодою Сенату. Королю ж і сенаторам належала також остаточна редакція тексту закону перед його оприлюдненням. Отже, Сенат розглядав найважливіші загальнодержавні питання, а також контролював законодавчу діяльність нижньої палати [26, с. 39].

Коли король був відсутній на засіданні сейму, він підтримував тісний зв'язок з Пани-радою ВКЛ через спеціальних послів і шляхом листування. Як свідчать «Книги публичных дел», у листах короля порушувалось

питання щодо пропонуваного рішення, містилися рекомендації і прохання («господар король его милости велел...», «казал»). У відповідь «Панове рада казали ваше милости молвити...» про зустрічні прохання, відповіді на запити короля, інформацію про засідання сейму тощо. Королівські відповіді оформлялись як Артикули, тобто обов'язкові для виконання (як правило, їх було від 20 до 40), а із сейму надходили на затвердження ухвали й постанови [1, с. 1-11, 42-58, 66-76, 88-92]. При виникненні протиріч або при підготовці найважливіших постанов (наприклад, про земську оборону) для їх обговорення й затвердження сейм відкликав короля з Польщі [1, с. 14-42, 42-58, 396-402].

Наприкінці XVI ст. розвиток органів шляхетського представництва в Речі Посполитій, так чи інакше пов'язаного з думкою більшості, зазнав змін. Принцип «liberum veto» все більше гальмував прийняття на сеймі спільних узгоджених постанов. Зросла роль шляхетських передсеймових повітових сеймиків, інструкції послам яких ставали все більш детальними й категоричними, набували форми обов'язкових наказів. Іноді на сеймах застосовувалася пом'якшена форма «liberum veto», коли посол заявляв «sisto activitatem», що викликало перерву засідань сейму

для узгодження спірних питань. Але все частіше наслідком безрезультатності сейму було те, що жодне з його рішень не набирало обов'язкової сили. Від посла, який своїм *veto* зривав роботу сейму, не вимагалось його пояснення. З 1582 р. протягом 180 років були розпущені або зірвані 53 сейми, які не прийняли рішень (майже 40 % усіх сеймів) [3, с. 211, 213]. Як підрахував М. С. Грушевський, за 1652 – 1764 р. із 55 скликаних сеймів тільки 7 не було зірвано. Як наслідок – парламентарна, а з нею взагалі державна машина зупиняється» [8, с. 325]. Це спричиняло поглиблення політичного безсилля Речі Посполитої. Щодо правового статусу послів сейму, то однією з найважливіших його гарантій стала їх недоторканість під час сеймової роботи.

У Литовсько-Руській державі руська мова (фактично українсько-білоруська) залишалась офіційною. Проте на Правобережжі й Західній Україні до середини XVII ст. в адміністративно-судовій практиці польська мова поступово витіснила українську. За сеймовою постановою 1647 р. українська мова вже не була обов'язковою для виписів із книг місцевих і гродських судів [1, с. 303, 330]. Тривав процес активної полонізації української шляхти.

Отже, за компетенцією, складом, представництвом і процедурами загалом державні сейми у ВКЛ й у Речі Посполитій стали справжнім законодавчим органом — парламентом, у якому набували парламентського досвіду й українські магнати і шляхта.

Список літератури: 1. Архив Юго-Западной России. – [Ч. II. Т. 1: Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России]. – К.: Комиссия для разбора древних актов, 1859. – 641 с. 2. *Бальцер О.* К истории общественно-государственного строя Польши. / О. Бальцер. – М.: Юрид. лит., 1982. – 214 с. 3. *Бардах Ю.* История государства и права Польши / Ю. Бардах, Б. Леснородский, М. Пиерчак. Підручник – М.: Юрид. лит., 1980. – 559 с. 4. *Вашук Д.* «Абыхмо деръжали ихъ подле права ихъ земъли». (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV-XVI ст.): моногр. / Д. Вашук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 320 с. 5. *Винниченко О.* Сеймики Речі Посполитої у світлі сеймових поборових універсалів (1587-1632) / О. Винниченко // Вісн. Львів. ун-ту: серія істор. – 2010. – Вип. 45 – С. 332-339. 6. *Владимирський-Буданов М. Ф.* Рада Великого князівства Литовського / М. Ф. Владимирський-Буданов – [Т. IV.] – К.: ЗапСЕВ, 1926. – 456 с. 7. *Григор'єв В.* Витоки станово-представницької системи влади та процес її запровадження на українських землях Великого князівства Литовського (XV – XVI ст.) / В. Григор'єв // Укр. істор. зб. – 2002. – Вип. 5. – К.: Ін-т історії України, 2003. – С. 55-70. 8. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – [Т. V. Суспільно – політичний і церковний устрій і відносин в українсько-руських землях XIV-XVII віків] / М. С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1994. – 326 с. 9. *Дорошенко Д.* Нарис історії України / Д. Дорошенко. – [Т. 1.] – К.: Варшава, 1932. – 762 с. 10. *Єрмолаєв В. М.* Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження) / В. М. Єрмолаєв – Х.: Право, 2005. – 272 с. 11. *Жарин М.* История Польши / М. Жарин, Я. Жарин. – Варшава: Науч. изд-во ПВН, 1995. – 380 с. 12. Законодательные акты Великого княжества Литовского. XV – XVI вв. – Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1936. – 156 с.

13. Історія держави і права України; підруч.: у 2-х т. – Т. 1. – 647 с. 14. Литовская метрика. Отдел первой-второй. – [Ч. 3: Книги публичных дел. Т. 1]. – Юрьев, 1914. – 570 с. 15. *Максимейко Н. А.* Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. / Н. А. Максимейко. – Харьков: Тип. Дарре, 1902. – 263 с. 16. *Малиновский И.* Рада Великого княжества Литовского. – [Ч. III. – Вып. 22] / И. Малиновский. – Томск: Правовая тип., 1912. – 108 с. 17. Никифорская летопись. – М.: ПСРЛ, 1980. – 35 с. 18. *Папакін Г.* Історія державних установ України: Урядуючі інституції та державні установи ХІХ- початку ХХ ст.: лекції / Г. Папкін. – К.: НАН України. Ін-т історії України. Нац. академія керівн. Кадрів культури і мистецтва, 2010. – 243 с. 19. *Пашуто В. Т.* Образование Литовского государства / В. Т. Пашуто. – М.: Академия наук СССР, 1959. – 536 с. 20. Полное собрание русских летописей. – Т. 32, 35. – М.: ПСРЛ, 1975. – 230 с. 22. *Рауделюнас В.* Українські списки древнього Литовського статуту / В. Рауделюнас. – К.: Архіви України, 1973. – № 4. – 280 с. 23. Статут Великого княжества Литовского 1529 года. – М.: Академия наук БССР, 1960. – 253 с. 24. Статут Великого княжества Литовского 1566 года. – М.: Изд-во БГУ, 1960. – 116 с. 25. *Страхов М. М.* Історія держави і права зарубіжних країн: підруч. / М. М. Страхов. – 2-е вид., перероб. та доповн. – К.: Центр учбової літ-ри, 2003. – 713 с. 26. Український парламентаризм: минуле і сучасне. – К.: НАН України, 1999. – 217 с. 27. Хрестоматія з історії держави і права України. – Т. 1. – К.: Ін Юре, 1997. – 463 с. 28. Хроника Литовская и Жмойтская // пол. собр. рус. летописей. – Т. 32. – М.: Наука, 1975. – 560 с.

ИЗ ОПЫТА СЕЙМОВОГО ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВА В ВЕЛИКОМ КНЯЖЕСТВЕ ЛИТОВСКОМ И РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ

Ермолаев В. Н.

Сеймовый опыт представительства в Великом княжестве Литовском и Речи Посполитой положил начало отечественному опыту парламентаризма, который на протяжении почти 200 лет служил украинским феодалам и шляхте. Значительный научный интерес и сегодня представляет сеймовая реформа 1565 – 1566 гг. относительно усовершенствования процедуры законотворчества, кодификации права и т. п.

Ключевые слова: Великое Княжество Литовское, Речь Посполитая, парламентаризм, сеймы, сеймики, органы местного самоуправления.

THE EXPERIENCE OF THE SEJM REPRESENTATION IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA AND POLAND

Yermolayev V. M.

Seymovoy experience representing the Grand Duchy of Lithuania and the Commonwealth Parliamentary started domestic experience, which for almost two years, Ukrainian nobles and gentry. Considerable scientific interest and today represents Seymovoy Reform 1565 – 1566 GG on the improvement of legislative procedure, codification and the like.

Key words: Grand Duchy of Lithuania, Rzeczpospolita, parliamentarism, Diets, Sejmik, local governments.

Надійшла до редакції 06.04.2012 р.